

HOOFDSTUK 2

DE VERBREIDING DER WAARHEID: CHRISTELIJKE FILANTROPIE

*De opkomst van orthodox-protestantse
verenigingen (1840-1870)*

Hoewel er inmiddels een aantal groepen orthodoxe protestanten bestonden en in opbouw waren, deden de orthodoxe protestanten over wie het in dit boek verder zal gaan niet als georganiseerde groep mee aan de Aprilbeweging. De Aprilbeweging liet hun hoogstens zien wat godsdienst als maatschappelijke kracht teweeg kon brengen.

De inzet van het geloof als maatschappelijke kracht vormde de basis voor groepsvorming van orthodoxe protestanten. Deze groepsvorming laat zich in grote lijnen beschrijven als een beweging van binnen naar buiten. In eerste instantie waren orthodoxe protestanten vooral op zichzelf gericht, op hun geloof en hun gedeelde overtuigingen. Op basis hiervan organiseerden zij zich. De buitenwereld werd gebruikt om zich tegen af te zetten en om in reactie daarop een eigen identiteit te ontwikkelen. Later probeerden orthodoxe protestanten hun invloed uit te breiden en nog later als groep macht te verwerven: in de kerk, vervolgens in sommige gevallen ook in de staat. De verschillende groepen trokken in wisselende samenstelling met elkaar op en richtten zich steeds meer 'naar buiten' toe.

In de komende twee hoofdstukken zal voornamelijk het eerste deel van orthodox-protestantse groepsvorming centraal staan. Dit hoofdstuk gaat over de opkomst van christelijke filantropie in Nederland. Het laat de wisselwerking zien tussen orthodox-protestantse groepsvorming, geloof en maatschappelijk engagement en geeft aan welke invloed de opwekkingsbeweging het Réveil hierop heeft gehad. Het eerste gedeelte van het hoofdstuk gaat in op de ontwikkeling van christelijke filantropie door onder meer de orthodoxe predikant Ortho Gerhard Heldring (1804-1876). In zijn vorm van liefdadigheid stelde

hij nadrukkelijk de morele en maatschappelijke functie van godsdienst op de voorgrond. Heldring en andere christelijke filantropen brachten daarmee iets terug, dat in de heersende opvatting van burgerschap naar de achtergrond verdwenen was. Voor Réveilaanhangers was liefdadigheid niet langer een uiting van goed burgerschap, het was in de eerste plaats een uitvloeisel van een (rechtzinnige) geloofsovertuiging.

De scheidslijn tussen christelijke filantropie en evangelisatie was vloeiend. In het tweede deel van dit hoofdstuk staat een specifieke vereniging centraal, die op die scheidslijn opereerde: de Vereeniging ter Verbreiding der Waarheid in Amsterdam. Het verhaal over deze vereniging vormt de overgang tussen dit hoofdstuk over christelijke filantropie en het volgende hoofdstuk over evangelisatie.

RÉVEIL

Orthodoxe protestanten waren in het midden van de negentiende eeuw nauwelijks herkenbaar als georganiseerde groepen in de samenleving. Er waren gemeenschappen van afgescheidenen, die vanaf de jaren veertig aanspraak konden maken op een officiële erkenning als lokale kerkgenootschappen. Verder sprak men wel spottend over 'fijnen', 'dompers' of 'dwepers' om groepen bevindelijke protestanten aan te duiden. Zij onttrokken zich veelal aan de kerk en kwamen in sommige plaatsen bijeen in conventikels, gezelschappen die in huiskamers de bijbel en de gereformeerde 'oude schrijvers' uit de zeventiende en achttiende eeuw lazen en met elkaar bespraken.¹ De enige rechtzinnig gelovigen die actief naar buiten traden en een eigen geluid lieten horen buiten het kerkelijke om, waren verbonden met kringen uit het Réveil. Zij stonden aan de basis voor de meer omvangrijke groeps- en gemeenschapsvorming van orthodoxe protestanten na 1850, mede door hun inspanningen op het gebied van christelijke filantropie.

Het Réveil is de benaming voor een confessionaliseringbeweging die rond 1815 in Zwitserland was ontstaan en zich van daaruit over Noordwest-Europa had verspreid. De opwekking was deels een uitvloeisel van religieuze ontwikkelingen (de groei van het methodisme in de Angelsaksische wereld en het piëtisme op het continent), deels was ze een reactie op verlichte ideeën die nadruk legden op de rede en de overtuiging dat de mens daarmee de mechaniek van het heelal

kon doorgronden. Vanaf 1820 inspireerde de opwekking in Nederland een groeiend aantal mensen, vooral in steden. In plaatsen als Amsterdam, Den Haag, Utrecht, Nijmegen en Leiden vormden gelijkgestemden 'kringen' en in Friesland ontwikkelde zich een eigen versie van het Réveil.² Het gebruik van de benaming 'het Réveil' is overigens problematisch; de term raakte pas in het laatste kwart van de negentiende eeuw in zwang en beschrijft doorgaans niet zozeer de opwekkingsbeweging, als wel een specifieke groep protestanten in Nederland die daardoor was geïnspireerd. In feite was de aanhang van de opwekking (reveil) breder en diffuser dan wat doorgaans onder 'het Réveil' wordt verstaan.³ Toch is wel duidelijk aan te wijzen wat de mannen en vrouwen van de opwekkingsbeweging met elkaar verbond: hun verlangen naar een herleving van de oude gereformeerde kerk en een sterke persoonlijke beleving van het geloof.

In de nieuwe geloofsbeleving stond bekering centraal. Met een bekering ontdekte iemand God en de bijbel als het ware (opnieuw). De bekende dichter Isaïc da Costa, die zich als Jood had laten dopen, schreef over zijn bekering: 'Ik zag Hem, ik gaf mij! De hel is geweken; de hemel ging op uit Uw woord in mijn ziel!'⁴ Bekering betekende een ommekeer. Volgens Réveilaanhangers lag de kern van het evangelie in de verzoening en de verlossing die een mens ten deel zou vallen als hij geloofde. De verlossing was niet iets wat gelovigen zomaar verdienden, ze werd hun door God geschonken uit genade. Het Réveil in Nederland keerde zich hiermee niet zozeer tegen een radicaal verlichtingsdenken – dat bestond hier nauwelijks – maar tegen de 'geest der eeuw', zoals Da Costa het had genoemd: de gemoedelijke, optimistische theologie van burgerlijkheid en deugdzaamheid die in de achttiende eeuw was ontstaan.⁵

Tot in het midden van de jaren veertig bestond de opwekking in Nederland uit individuen. Als stroming had ze niet één gezicht.⁶ Gelovigen kwamen lokaal bijeen en de sfeer in de kringen verschilde per stad en streek. In Amsterdam overheerste het 'lekenement': de Amsterdamse Réveilkring bestond voornamelijk uit 'gewone' mensen die met elkaar de bijbel bespraken op basis van hun eigen ervaring en gevoel. Zelden kwam er een theoloog aan het woord.⁷ In Den Haag behoorden juist ook predikanten tot de Réveilkringen. Bovendien spraken de Hagenaars met elkaar niet alleen over de bijbel en het geloof, maar stelden ze ook allerlei kerkelijke en politieke kwesties aan de orde.

In eerste instantie waren Réveilaanhangers vooral op zichzelf en hun geloof gericht, maar vanaf de jaren dertig brachten ze hun geloofsovertuiging ook in praktijk. In Den Haag richtten Elisabeth Groen van Prinsterer en Caroline de Clercq in 1831 een naaischool voor meisjes op. Het schooltje bood een opleiding tot linnennaaster en was tegelijkertijd een middel om de meisjes bekend te maken met de bijbel.⁸ In Amsterdam organiseerden J.L. Gregory Pierson, Petrus Jacobus Teding van Berkhout en A. Backer op zondagen bijbellezingen voor de jeugd en in 1844 richtten ze een vereniging op 'ter verspreiding van godsdienstige kennis en ter bevordering van godsvrucht, door bezoek en bijbellezing'. De vereniging was bedoeld om het evangelie onder zoveel mogelijk mensen uit de lagere standen te verspreiden. Deze Réveilaanhangers combineerden hun geloof met maatschappelijk werk. In die zin verschilden hun initiatieven niet van die van hun niet-'opgewekte' medeburgers. Maar Réveilaanhangers combineerden sociaal werk met evangelisatie. En dat was nieuw. Niet de 'aardsche middelen' of 'de kunstmiddelen der philanthropie' moesten de oplossing bieden voor maatschappelijke problemen, naar hun overtuiging kon alleen het christendom bevrijding brengen uit armoede en ellende. In tegenstelling tot de bestaande particuliere filantropische initiatieven stond bij Réveilaanhangers niet volksverheffing maar verlossing centraal.

OTTHO GERHARD HELDRING

Vanuit de verschillende Réveilkringen in Nederland werden in de jaren dertig en veertig op lokaal niveau maatschappelijk werk en evangelisatie opgezet, zoals de genoemde naaischool in Den Haag en de evangelisatievereniging in Amsterdam. Tussen de verschillende initiatiefnemers was onderling nauwelijks contact, totdat de predikant Ottho Gerhard Heldring in 1845 Réveilaanhangers uit het hele land bij elkaar riep om de handen ineen te slaan. Zijn oproep kwam voort uit een toenemende onvrede met de gangbare vormen van volksopvoeding en liefdadigheid. Heldring had zich altijd betrokken gevoeld bij instellingen als de Maatschappij tot Nut van 't Algemeen en had in de jaren veertig ook zelf allerlei filantropische initiatieven opgezet. Maar sinds hij rond 1839 een meer orthodoxe visie op het geloof had ontwikkeld, was hij anders gaan denken over liefdadigheid. Een blik op Hel-

drings leven geeft inzicht in de motieven die ten grondslag lagen aan zijn maatschappelijk werk. Bij Heldring is uitvergroot wat ook anderen aanzette tot het in praktijk brengen van het orthodoxe geloof. Het verhaal van Heldrings ontwikkeling geeft verder zicht op de verschillen tussen 'gewone' en 'christelijke' filantropie en daarmee in het hoe en waarom van de ontwikkeling van de christelijke filantropie in Nederland.

Confrontatie

Heldring werd in 1804 geboren in de hervormde pastorie van het toen nog Pruisische Zevenaar. Zoals in veel negentiende-eeuwse predikantenfamilies ging Ottho in navolging van zijn grootvader, vader en een oom theologie studeren. De studie in Utrecht viel zwaar. Heldring schreef later dat hij hard werkte, maar niet erg uit de voeten kon met wat hij leerde: 'Toen ik studeerde heerschte er een supranaturalistisch, rationalistisch, Pelagiaansch Arriaansch ongelooft, dat verschrikkelijk was.'⁹ Hij raakte er overspannen van, maar aanvaardde toch, op aandringen van zijn vader, het ambt van predikant. In 1827 werd hij beroepen in de gemeente Hemmen in de Betuwe, waar hij veertig jaar zou blijven.

In de Betuwe viel hem direct het grote contrast op tussen arm en rijk. De zomer van 1827 was nat en de oogsten vielen tegen. Toen Heldring hulp wilde bieden aan de paupers in de omgeving die daarvan de dupe waren geworden, kwamen er zoveel bedelaars aan zijn deur dat hij de stroom nauwelijks kon bedienen. Vanaf dat moment richtte hij zich op armenzorg en ging hij op zoek naar middelen die een oplossing zouden kunnen bieden voor het armoedevraagstuk.¹⁰ In eerste instantie voelde Heldring zich aangetrokken tot de aanpak van de Maatschappij tot Nut van 't Algemeen, dat wil zeggen praktische hulp en volksofvoeding door middel van onderwijs en voorlichting. Het Nut was in de eerste helft van de negentiende eeuw de grootste niet-kerkelijke organisatie op het gebied van liefdadigheid. In elke grote plaats was wel een afdeling te vinden. De aanpak van het Nut was geïnspireerd op de visie op armenzorg die aan het einde van de achttiende en het begin van de negentiende eeuw onder invloed van het nieuwe, verlichte burgerschapsideaal was gegroeid. Armenzorg zonder uitzicht op verbetering van de situatie, zoals tot dan toe door diaconieën van de kerken werd uitgeoefend, voldeed niet meer. Volgens de nieuwe visie had

iedere arme recht op een opleiding en op werk. Daarbij moest hij of zij worden opgevoed tot zelfstandige burger. Het was de plicht van de meer gegoede burgers zich hiervoor in te zetten. Niet omwille van het recht van de armen, maar vooral omdat menslievendheid een elementair onderdeel was van het verlichte ideaal van burgerschap.¹¹

Net als veel van zijn collega's onderschreef Heldring deze idealen. Als redacteur van de *Geldersche Volksalmanak* schreef hij vanaf 1835 verhalen over het Gelderse landschap, over de roemrijke geschiedenis van de provincie, over volksfeesten en oude gebruiken. Hij probeerde daarmee 'liefde voor Gelderlands eenvoud, gulheid en rondheid' op te wekken. De almanak was bedoeld om 'den landbouwer den winteravond genoeglijk helpen korten', maar diende vooral als een middel tot volksverheffing en opwekking tot vaderlandsliefde.¹² Het paste kortom geheel binnen het beschavingsconcept van de bestaande burgerlijke volksopvoeding.

Heldrings grootste hobby was geschiedenis. Hij hield ervan wandelingen te maken door het landschap op zoek naar overblijfselen uit vroeger tijden. Regelmatig trok hij erop uit: in de omgeving van Hemmen, later naar de Veluwe, de andere provincies in Nederland en naar Duitsland. De wandeltochten waren niet alleen maar aangename verpozingen: ze confronteerden hem met het leven van mensen aan de onderkant van de samenleving. Beroemd is de uitkomst van Heldrings reis naar de Veluwe, waar midden in de woestenij een nederzetting was gesticht. Na een moeizame tocht door het mulle zand, waarbij hij achter elke zandheuvel op adem moest komen en even kon ontsnappen aan de harde wind, was Heldring met zijn gezelschap in Hoenderloo aangekomen, 'een oase in het midden van zandbergen gelegen'. Onder de indruk van de ontberingen van de kolonisten van Hoenderloo, het gebrek aan water van de hutbewoners en het ontbreken van een school, schreef Heldring een stuk in de volksalmanak om geld in te zamelen. Met succes. In 1843 liet hij een put slaan, in 1846 volgde de bouw van een school en in 1858 kwam er een kerk.

Zo ging het met veel wat Heldring in zijn leven zou aanpakken. Hij reageerde direct op wat hij tegenkwam. Zijn bezoeken in de dorpen rond Hemmen maakten hem bewust van de gevolgen van overmatig drankgebruik. Vanaf 1838 trok hij ertegen ten strijde en publiceerde de brochure *Jenever erger dan cholera* en talloze stukjes in het door hem geredigeerde blad *De Volksbode, een tijdschrift tot nut van 't algemeen*. In 1845 en 1846 werd Nederland getroffen door een economische cri-

sis na het mislukken van de aardappeloogst. In de steden braken voedselrellen uit en tot overmaat van ramp waarden griep, cholera en het spook van de revolutie rond. Heldring richtte zich via brochures en ingezonden stukjes in dagbladen tot zijn medeburgers. In het *Algemeen Handelsblad* somde hij de ellende op die hij met eigen ogen had aanschouwd:

December 1845. Dertien huisvaders gevonden in ellendige hutten, zonder werk of met half werk. Men at toen driemaal daags boerenkool of knollen. Alles zonder brood.

Vierhonderd bedelaars in 3 dagen voor Kerstmis aan de deur.

Bezoekt een aantal hutten van Roomschen, waar sommigen in zulk een toestand verkeerden, dat de dieren in ons land het wel nergens slechter hebben.

Hongerige huisvaders aan mijne deur bij getale, zonder werk.

Januari 1846. Bezoekt een aantal hutten, waar zonnenschijn, regen en wind gelijken toegang hadden.

Bevonden eene hut, waar eene half onnoozele vrouw met twee kindertjes in een gat op den grond lag, op verrot stroo. De varkens liggen bij de boeren beter.

Bevonden 34 huisgezinnen bij een tweemaal herhaald bezoek broodeloos.

Schrikkelijke wanhoop der menschen.¹³

Met deze 'eenvoudige beschrijvingen der ontmoetingen' wist Heldring zijn lezers in het hart te raken. Met de stroom 'liefdegaven' die vervolgens naar hem werd verstuurd, schoot hij de hongerende plattelandsbevolking te hulp.

Heldrings opvattingen over de beste aanpak van armenzorg en drankbestrijding waren rond 1839 veranderd. Hij legde steeds meer de nadruk op de rol van geloof en profileerde zich als orthodoxe predikant. De aanpak van de Maatschappij tot Nut van 't Algemeen en

daaraan gelieerde verenigingen vond hij op den duur dan ook te weinig 'christelijk' om zich erbij thuis te voelen. Hoewel godsdienst nauw verbonden was met het verlichte burgerschapsideaal, was het gehalte ervan Heldring te oppervlakkig. Ondanks de twisten die ook in de achttiende eeuw bestonden over de geloofsleer, was in de heersende cultuur 'wàt je geloofde, minder belangrijk dan dàt je geloofde'.¹⁴ Een verlicht burger was gelovig, welopgevoed, zelfstandig, vaderlandslievend en zette zich in voor zijn medemens. Goed burgerschap kwam dus in de eerste plaats. Maar Heldring zette liever geloofsovertuiging bovenaan.

Wat Heldring vooral stoorde, was dat zijn niet-orthodoxe medeburgers het armoedevraagstuk wilden oplossen door opvoeding. Tot ver in de negentiende eeuw werd armoede beschouwd als het gevolg van onwetendheid en een gebrek aan moraal. Armoede was een kwestie van eigen schuld, het gevolg van luiheid, drankmisbruik, trouwen zonder dat je een gezin kon onderhouden enzovoort. (Pas in de jaren veertig bedacht men dat het vraagstuk ook een economische kant had, zoals het gebrek aan werkgelegenheid.)¹⁵ De Maatschappij tot Nut van 't Algemeen wilde armoede daarom bestrijden door verstandelijke, zedelijke en godsdienstige opvoeding. Dit burgerlijke beschavingsoffensief was erop gericht 'om de onvermogenen onder onze landgenooten, tot brave Burgers, en nuttige menschen [...] met één woord, tot edelaartige Nederlanders te maken'.¹⁶ Door spaarzaamheid zou de arme in staat zijn zichzelf te redden en daarmee kunnen uitgroeien tot een onafhankelijke burger. De departementen van het Nut verzorgden daarom onderwijs en volksvoorlezingen, hadden hun eigen bibliotheek, gaven brochures uit en boden gelegenheid tot materiële zelfzorg door verzekeringen en spaarbanken op te richten.

Al in de jaren twintig was uit de hoek van het Réveil kritiek geuit op deze aanpak. Op hun voettocht door Nederland deden Jacob van Lennep en Dirk van Hogendorp, beiden afkomstig uit een Réveilgezin, een kolonie van de Maatschappij van Weldadigheid aan. De Maatschappij van Weldadigheid was een initiatief van Johannes van den Bosch en initieerde vanaf 1818 verschillende werkverschaffingsprojecten voor armen en bedelaars, die daarmee in feite in heropvoedingskampen terecht kwamen. Nadat hij de brieven van Van Hogendorp over diens bezoek aan de bedelaarskolonie Ommerschans bij Ommen in Overijssel¹⁷ had gelezen, brieste Isaïc da Costa:

Hij verdient, dat men hem de kop voor de voeten legt, die Generaal Van den Bosch! Want zij is uit den Duivel, die Maatschappij van Weldadigheid! De armoede te willen opheffen! Het ontwerp is boven het bereik der menschen. Zij willen een toren van Babel bouwen! Maar het gebouw zal omver. De bijl ligt aan den boom, en de tijd van Gods herstellende Almacht breekt aan!¹⁸

Dit was later ook Heldrings kritiek toen hij de kolonie in Veenhuizen bezocht. Werkverschaffing zou nooit een oplossing kunnen zijn om aan armoede te ontsnappen, hoogstens een middel om de aardse nood wat te verlichten. 'Het Christendom,' stelde ook Heldring, 'beschouwt de dwalende philanthropie als een toren van Babel, die eerlang in duigen zal vallen.' Heldring benadrukte dat het maatschappelijke onderscheid tussen rijk en arm door God gegeven was en dat die orde in stand gehouden moest worden. De valkuil van de sociale filantropie was dat zij het communisme in de kaart speelde: 'De barmhartigheid, onzinnig geworden zijnde, is er toe gekomen om de armen een regt te geven op het vermogen van de rijken.'¹⁹ Net als Réveilaanhangers was Heldring daarom fel gekant tegen alles wat naar revolutie rook. Zoals Groen van Prinsterer op politiek terrein 'tegen de revolutie, het Evangelie' wilde inzetten, zo zou Heldring dat doen op maatschappelijk gebied.

Réveilaanhangers zetten zich dus af tegen de kringen van het Nut en verlichte volksopvoeders, maar net als de mannen van het Nut brachten zij armoede in verband met geestelijke oorzaken en wilden zij mensen veranderen. Terwijl de verlichte mannen het volk wilden opvoeden tot goede, deugdzame burgers door een burgerlijke moraal uit te dragen, wilden Réveilaanhangers in de eerste plaats het orthodoxe geloof van de armen ontwikkelen. Niet een vage morele deugdzzaamheid, maar een persoonlijke geloofsovertuiging was volgens hen de basis waarop armen zich verder konden ontwikkelen. Niet om gelijk te worden aan de rijken, maar om een weg te vinden uit de hoogste, dat wil zeggen de geestelijke nood.

Heldrings nieuwe, maar 'al te rechtzinnige' houding betekende wel dat hij er in zijn omgeving alleen voorstond. Het Nut wilde zijn brochures graag uitgeven, wat al gauw een oplage van 15 000 zou betekenen, maar alleen als hij de 'al te Gereformeerde' passages zou weglaten.²⁰ Heldrings gereformeerdheid leidde in 1842 bovendien tot een breuk met collega-predikanten in zijn directe omgeving.²¹ Bij de afge-

scheidenen voelde hij zich ook niet prettig: die waren hem veel te strikt in de leer. En de 'zoogenoemde dwepers', zoals ook Heldring bevindelijk gelovigen omschreef, waren te veel in zichzelf gekeerd. Daarom zocht hij in 1840 contact met bekende Réveilaanhangers. Vanaf die tijd correspondeerde Heldring met Hendrik Jacob Koenen, Da Costa en Groen van Prinsterer. In 1845 riep hij alle Réveilaanhangers op om te gaan samenwerken. Hij wilde 'in den boezem onzer kerk zoo mogelijk iets geheel nieuws [...] beproeven': liefdadigheid op basis van een rechtzinnige geloofsovertuiging. Hij noemde het christelijke filantropie.

In zijn oproep besprak Heldring de bestaande filantropische instellingen: het Nederlandsch Bijbel-, Zending- en Traktaatgenootschap, het Genootschap tot Zedelijke Verbetering der Gevangenen, de koloniën van de Maatschappij van Weldadigheid, de Maatschappij tot Nut van 't Algemeen. Allemaal goede bedoelingen, maar uitgevoerd met te weinig geloof, meende hij. Heldring zou nooit beweren dat de bestaande filantropie niet christelijk was. 'Alle philanthropie toch is eene vrucht van het Christendom.'²² De gewone filantropie was alleen te ver van het geloof geraakt. Ze was meer een onderdeel geworden van burgerschapsidealën dan een uitvloeisel van geloofsovertuiging. Wat de filantropie van Heldring en andere orthodoxe protestanten 'christelijk' maakte, was hun nadruk op evangelisatie. Hoewel de christelijke filantropen zich afzetten tegen de gewone filantropie, zou hun christelijke liefdadigheid daarmee eerder een aanvulling worden op de bestaande filantropie dan een radicaal andere vorm ervan. Christelijke filantropie liet de gedachte aan volksverheffing en de opvoeding van armen tot zelfstandige leden van de maatschappij niet los, maar verbond er een voorwaarde aan in de vorm van bekering.

Christelijke Vrienden

Na Helderings oproep kwamen van 1845 tot 1854 Réveilaanhangers twee keer per jaar bijeen in wat zij noemden vergaderingen van 'Christelijke Vrienden'. Deze bijeenkomsten gaven een belangrijke impuls aan de bestaande, maar diverse en lokale evangelisatie en maatschappelijk werk van de plaatselijke Réveilkringen. Ze boden een institutioneel kader voor de tot dan toe diffuse stroming die het Réveil was. De vergaderingen brachten Réveilaanhangers samen uit het hele land, die allemaal hun eigen ideeën en activiteiten met zich meena-

men. Ze bespraken er uitgebreid alles wat hen bezighield: de kerkelijke toestand, armenzorg, onderwijs, zending, evangelisatie en politiek. Wat maatschappelijke betrokkenheid betreft deden de Christelijke Vrienden niet onder voor hun niet-orthodoxe medeburgers. Zij deden er zelfs nog een schepje bovenop: waar in het Nut geen ruimte was voor godsdienstige en politieke kwesties, omdat die de onderlinge verhoudingen zouden kunnen verstoren, stond de aandacht voor deze publieke zaken bij de Christelijke Vrienden wél op de agenda. Soms leidde dit tot een gezamenlijk standpunt dat aan kerkelijke of politieke autoriteiten werd doorgegeven, zoals in 1848 bij de invoering van de grondwet. Vaker werden visies en ideeën uitgewisseld en werden kwesties besproken waar ieder vervolgens het zijne maar mee moest doen, zoals in 1853 tijdens de Aprilbeweging.

Met de nadruk op persoonlijke geloofsbeleving in plaats van op theologie vond het Réveil zijn aanhang onder leden van verschillende kerkgenootschappen. Op het hoogtepunt bezochten tweehonderd mannen, bestaande uit rechtzinnige Waalse en Nederlandse hervormden, afgescheidenen, doopsgezinden en remonstranten de vergaderingen van Christelijke Vrienden. De bijeenkomsten waren een uitgelezen mogelijkheid om elkaar te leren kennen. Wat dat opleverde, wordt duidelijk uit de verslagen van de vergaderingen en de inhoud van het tijdschrift *De Vereeniging: Christelijke Stemmen*, dat vanaf 1847 onder redactie van Heldring werd uitgegeven. De Vrienden ondersteunden bestaande lokale initiatieven als de Vereeniging voor Christelijk Armbezoek in Haarlem, het Diaconessenhuis in Utrecht, christelijke scholen in Nijkerk, Hoenderloo, Makkum, Nijmegen, Roermond en Rotterdam, de kweekschool voor christelijke onderwijzers in Nijmegen, de Haveloozen-scholen in Utrecht en Amsterdam, de hulpgenootschappen voor de zending in Heemstede, Leiden, Haarlem en Den Haag, de stadsevangolisatie in Den Haag, evangelisatie op Java, buitenlandse zendingsgenootschappen en protestantse gemeenten in het buitenland.

De Christelijke Vrienden initieerden ook activiteiten. Ze boden gezamenlijk hulp aan de polderwerkers in de Haarlemmermeer en stichtten er een school, ze gaven de aanzet tot de oprichting van een jongelingsvereniging in Amsterdam, tot de oprichting van een landelijk genootschap voor christelijke onderwijzers, ze richtten in 1853 hun eigen anti-slavernijvereniging op en deden pogingen om een uitgebreide binnenlandse evangelisatie op te zetten.²³ Op deze manier zet-

ten ze in relatief korte tijd een uitgebreid gemeenschappelijk netwerk op, waardoor hun lokale filantropische activiteiten een wijdere uitstraling kregen. Ze braken niet radicaal met de algemene christelijke liefdadigheidsverenigingen, maar hoe meer Réveilaanhangers hun eigen liefdadigheid organiseerden, hoe groter de kloof werd met algemene verenigingen.

Inspiratie

Het enthousiasme voor hun activiteiten haalden Réveilaanhangers niet alleen uit hun geloof, maar ook uit het buitenland. De opkomst en de ontwikkeling van filantropie waren internationale verschijnselen. In Noordwest-Europa vielen ze grotendeels samen met de geestelijke opwekking van na 1800. Engelse, Duitse en Franse verenigingen dienden voor Nederlandse filantropen, zowel voor gematigde als orthodoxe protestanten, als voorbeeld.²⁴ 'Buitenlandsche Berigten' was dan ook een uitgebreide rubriek in het tijdschrift *De Vereeniging: Christelijke Stemmen*, waarin tientallen pagina's lang verslag werd gedaan van het werk van geestverwanten in het buitenland.

Het contact met buitenlandse voortrekkers verliep over het algemeen per post, maar regelmatig gingen Réveilmannen op werkbezoek. In 1847 reisde Nicolaas Beets met een pak aanbevelingsbrieven naar Londen, zodat hij in contact kwam met tal van 'mede-christenen' in de Britse hoofdstad. Een van hen attenderde hem op de jaarlijkse *May-meetings* van de 'grootte Christelijke genootschappen in Engeland' in Exeter Hall, waarvan hij vervolgens uitgebreid verslag deed in *De Vereeniging: Christelijke Stemmen*.²⁵ Ook de Haagse Réveilman Abraham Capadose had veel Engelse contacten en kwam na zijn bezoeken regelmatig vol nieuwe ideeën terug in Nederland.²⁶ Heldring was door zijn achtergrond vooral op Duitsland georiënteerd en bezocht vanaf ongeveer 1850 de jaarlijkse Kirchentag in Elberfeld, waar de Duitse christelijke verenigingen hun jaarvergaderingen hielden. Ook deze bezoeken kwamen uiteraard uitgebreid in het Réveiltijdschrift aan bod.²⁷ Vanaf de jaren vijftig hadden Réveilaanhangers contacten met de Evangelische Alliantie, een vereniging die in Engeland was opgericht door protestanten uit heel Europa. Het was een internationale organisatie van orthodoxe gelovigen van verschillende denominaties, die vooral wilden samenwerken op het gebied van filantropie. Ook antikatholicisme speelde binnen de Evangelische Alliantie een belangrijke rol en vormde

een gezamenlijk strijdpunt. De Nederlandse Réveilaanhangers zouden nooit een officiële afdeling vormen, maar informeel functioneerde de antikatholieke evangelisatievereniging van Abraham Capadose, de Nederlandsch Evangelisch-Protestantsche Vereeniging (1853), wel als zodanig. In 1867 organiseerden vooraanstaande Réveilaanhangers het vijfde internationale congres van de Evangelische Alliantie in Amsterdam.²⁸

De Christelijke Vrienden bewogen zich binnen een wijdvertakt internationaal evangelisch netwerk. Gedeeltelijk overlapte het met dat van de bestuurders van de al oudere algemene christelijke verenigingen als het Nederlandsch Zendelinggenootschap, het Bijbelgenootschap en het Genootschap tot Zedelijke Verbetering der Gevangenen.²⁹ Deze genootschappen waren zelf de vrucht van internationale ontwikkelingen en inspiratie door buitenlandse voorbeelden geweest. Het Nederlandsch Zendelinggenootschap was in 1797 opgericht in navolging van de Engelse Missionary Society (1795), het Bijbelgenootschap volgde in 1814 en was geïnspireerd op de British and Foreign Bible Society uit 1804.³⁰ Het Genootschap tot Zedelijke Verbetering der Gevangenen was gebaseerd op het werk van John Howard en Elizabeth Fry in Engeland.

De 'transfer' van de buitenlandse voorbeelden bewoog mee met de verspreiding van het Réveil en zijn voorlopers. Engeland liep tot in de jaren dertig voorop in de ontwikkeling van evangelische genootschappen, daarna liepen de landen op het continent de 'achterstand' in. Voor filantropen in Nederland werden ook de activiteiten van Duitse 'evangelischen' een belangrijke bron van inspiratie. Vooral de instellingen die door Theodor Fliedner in Kaiserswerth en de iets jongere Johann Wichern in Horn bij Hamburg waren opgericht, spraken tot de verbeelding. De oprichting van het Diaconessenhuis in Utrecht was rechtstreeks geïnspireerd op het werk van Fliedner in Duitsland en de navolging daarvan in Parijs. 'Onmogelijk kan ik beschrijven de elektrische schok die mij deze gaven, vooral de oproeping aan de Fransche zusters ging mij tot in het diepste van de ziel,' schreef de Utrechtse Henriëtte Swellengrebel in haar memoires in 1869.³¹ Swellengrebel stichtte na deze ervaring het Utrechtse Diaconessenhuis en werd de eerste directrice.³²

Ook Heldring was bekend met het werk van Fliedner en Wichern. De filantropische instellingen die hij vanaf 1846 op de Veluwe zou opzetten en uitbreiden, vertoonden opmerkelijke gelijkenissen met die

van Wichern, die als jong predikant in 1833 de leiding gekregen had over een opvanghuis voor verwaarloosde jongens, dat bekend kwam te staan als 'das Rauhe Haus'.³³ Het Rauhe Haus vormde de basis voor een gebouwencomplex waar tientallen jongens samenleefden, werden opgevoed en opgeleid. In 1844 werd hier een drukkerij aan toegevoegd en een opleidingsinstituut voor 'broeders', die op alle terreinen van evangelisatie en liefdadigheid konden worden ingezet. In Duitsland werd dit 'Innere Mission' genoemd, een papapluterm voor allerlei activiteiten op het gebied van volksoopvoeding en evangelisatie die tot dan toe zonder onderling verband werden verricht.

Inwendige zending

De term 'Innere Mission' kreeg door Wichern internationale bekendheid en werd vertaald als 'home mission', 'mission intérieure' en 'inwendige zending'. Het uitgangspunt voor deze vorm van zending was de christelijke liefde voor de naaste. De inwendige zending was bedoeld om iedereen die van God en het geloof vervreemd was, weer in aanraking te brengen daarmee. De taak om het geloof te verbreiden was niet voorbehouden aan predikanten, maar kon door iedere gelovige worden opgenomen. Hij diende zijn naasten niet alleen bij te staan in hun geestelijke nood, maar hen ook te hulp te komen in hun maatschappelijke en lichamelijke ellende.³⁴

De betekenis van het begrip 'inwendige zending' is vaag. Er is wel geopperd dat de inwendige zending werd uitgevoerd binnen de eigen landsgrenzen, omdat uitwendige zending werd bedreven buiten de eigen staat. Maar het woord 'inwendige' is meer dan een geografische plaatsbepaling. Het heeft ook te maken met de spiritualiteit die ermee verbonden was. De term verwijst naar het 'innerlijke' of 'inwendige'. Inwendige zending was gericht op individuen die bekeerd moesten worden tot een persoonlijk doorleefd geloof. Vanaf de introductie van de term is er discussie geweest over de verhouding van de inwendige zending met de kerk. In Duitsland werd 'Innere Mission' in theorie met de kerk verbonden, maar bracht de praktijk met zich mee dat het vooral werd uitgevoerd in verenigingsverband. In Nederland lag de verhouding met de kerk, in dit geval de Nederlandse Hervormde, wat gecompliceerder door het bestaan van verschillende kerkelijke stromingen die nogal in kracht verschilden. Ten slotte is het de vraag wat historici precies onder inwendige zending kunnen rekenen. Immers de activi-

teiten van de Maatschappij tot Nut van 't Algemeen en andere protestantse verenigingen waren óók gebaseerd op naastenliefde. Inwendige zending is echter in Nederland verspreid via het Réveil en mag dan ook als een orthodox-protestants verschijnsel worden beschouwd.³⁵

Op een reis naar Duitsland in 1850 ging Heldring op bezoek bij Wichern om nader kennis te nemen van diens opvattingen van inwendige zending en het reilen en zeilen van het Rauhe Haus. Wat Heldring vooral van Wichern wilde weten, was wat deze nu precies verstond onder 'Innere Mission'. Was dat hetzelfde als christelijke filantropie? Wilde hij er een nieuwe kerk mee stichten? Wilde hij wellicht de oude kerk herstellen? En hoe keek Wichern eigenlijk tegen het geloof aan? Voordat Heldring ergens anders over kon spreken, moest hij van Wichern weten of deze 'slechts Gods woord in de Bijbel vond, of den Bijbel zelve als Gods woord hoogachtte'.³⁶ Hij wilde dus eerst vaststellen of Wichern wel rechtzinnig was. Klaarblijkelijk kon hij dus aan Wicherns activiteiten niet afzien of deze wel of niet 'christelijk' waren in de zin van orthodox. Dit betekent dat voor Heldring vooral de intentie achter filantropie belangrijk was. Pas wanneer het orthodoxe geloof de inspiratiebron vormde, kon hij de filantropie als 'christelijk' bestempelen en daarmee goedkeuren.

Nadat Wichern hem gerustgesteld had, bleef Heldring nog twee dagen in Horn. In zijn reisverslag schreef hij vervolgens vol lof over wat hij hier zag. Zijn ervaringen nam hij mee naar Nederland om de opvang van verwaarloosde kinderen te verbeteren. Rondom Hoenderloo op de Veluwe en Zetten in de Betuwe verwezenlijkte hij vervolgens een complex aan opvanghuizen: in 1851 een doorgangshuis voor jongens, een doorgangshuis voor meisjes in Dodewaard en vanaf 1856 het huis Talitha Kúmi in Zetten. In 1863 volgde Bethel, een tehuis voor meisjes vanaf zestien jaar.³⁷ Het grote verschil met het Rauhe Haus was dat Heldring ook meisjes en vrouwen opving. In 1848 had Heldring daartoe al Asyl Steenbeek opgericht. Hij verwierf daarmee internationale faam en zette de Nederlandse christelijke filantropie in binnen- en buitenland op de kaart.

Prostitutiebestrijding

Tijdens een bezoek aan de vrouwengevangenis in Gouda in 1847 was Heldring geraakt door de toestand waarin veel meisjes en vrouwen verkeerden. Een groot aantal van hen was in de prostitutie terechtgeko-

men en bij hun ontslag uit het gevang was er geen enkel perspectief op verbetering. Want wie wilde een gewezen hoer in dienst nemen? Toen de oude bierbrouwerij Steenbeek in Zetten failliet was gegaan, besloot Heldring de brouwerij om te zetten in een tehuis waar uit de gevangenis ontslagen vrouwen, meisjes en prostituees een nieuw begin konden maken. Heldring verbreedde zo de doelgroep die voor filantropie in aanmerking kwam: ook maatschappelijke outcasts konden op hulp rekenen.

De vrouwen die in Steenbeek werden opgevangen, stonden onder een strak regime, dat indoctrinatie niet schuwde. Eerst werden de vrouwen ervan doordrongen dat hun ellendige toestand geheel hun eigen schuld was. Vervolgens werden ze flink aan het (huishoudelijke) werk gezet. Voor wie dit alles doorstond en tot geloof en inkeer kwam, werd vervolgens een baan gezocht. Deze methode verschilde niet van die in het buitenland, toch was de opvang van prostituees in de Nederlandse opzet uniek. Ten eerste was Asyl Steenbeek groter dan veel buitenlandse instituten. Ten tweede had de prostitutiebestrijding in Nederland een bovenlokaal karakter. Heldring stond in contact met een aantal plaatselijke comités en verenigingen, meestal voortkomend uit kringen van het Réveil, die zich bezighielden met hulp aan prostituees. In Amsterdam, Rotterdam, Den Haag, Utrecht, Groningen, Nijmegen, Harlingen, Leiden en Dordrecht werden prostituees die een ander leven wilden beginnen, opgevangen en doorgestuurd naar Steenbeek.³⁸ Het netwerk dat binnen het Réveil was ontstaan, werkte dus niet alleen voor onderlinge uitwisseling van ervaringen, maar kon ook heel praktisch worden ingezet. Het reddingswerk kreeg zo een landelijk bereik en ook de financiën voor het werk kwamen uit dit netwerk van particulieren en lokale verenigingen.

De bijeenkomsten van Christelijke Vrienden eindigden abrupt in 1854 door een conflict over de verhoudingen in de Nederlandse Hervormde Kerk. De bijeenkomsten hadden echter wel iets blijvends in het leven geroepen. Ze hadden ervoor gezorgd dat de krachten van Réveilaanhangers werden gebundeld en dat er in Nederland zoiets als een christelijke filantropie ontwikkeld werd, een veld vol verenigingen, comités en andere organisaties, waarmee orthodoxe protestanten zich maatschappelijk onderscheidden. Christelijke liefdadigheid werd een van de manieren waarmee orthodoxe protestanten hun stempel drukten op de inrichting van de samenleving. Christelijke filantropie was een uiting van hun burgerschap, maar vóór alles van hun geloofsovertuiging.

RÉVEIL VAN HET VOLK³⁹

De activiteiten van Heldring en de Christelijke Vrienden waren net zoals veel van de bestaande, 'gewone' filantropie top-down georganiseerd. De hogere standen namen het initiatief om de lagere te helpen. Dit benadrukt het deftige karakter waarom 'het Réveil' in de historiografie bekendstaat. De opwekkingsbeweging beïnvloedde echter niet alleen een andere manier van omgaan met sociale problemen, zoals bij christelijke filantropen het geval was, ze leidde ook tot nieuwe verenigingsvormen. De beweging had ook aanhang onder lagere standen en gaf impulsen aan zelforganisatie. Al met al verbreedde het Réveil niet alleen het doel en de doelgroep van filantropie, ook de groep die deze nieuwe vorm van filantropie ter hand nam, was breder dan in de bestaande filantropie.

Een van de eerste, misschien wel de allereerste vereniging die dit illustreert, is de Vereniging ter Verbreiding der Waarheid uit Amsterdam. Zij werd opgericht in 1847 door een groep mannen uit wat in de negentiende eeuw de 'derde stand' of 'kleine burgerij' werd genoemd. De oprichters waren onderwijzer, kantoorbediende of middenstander. De verhouding tussen liefdadigheid en evangelisatie lag bij deze vereniging anders dan bij christelijke filantropie. Hoewel een combinatie van beide, bood de vereniging meer evangelisatie dan liefdadigheid en was ze gericht op een bloeiend verenigingsleven.

Het brein achter de Vereniging ter Verbreiding der Waarheid was Theodorus Matthijs Looman. Deze godsdienstonderwijzer behoorde, anders dan Heldring en de meeste Christelijke Vrienden, tot de kleine burgerij. Hij werd geboren in 1816 als zoon van een diamantslijpersknecht.⁴⁰ Als huisonderwijzer van diens kinderen kwam Looman eind jaren dertig in contact met Isaïc da Costa en de Amsterdamse Réveiling. Gestimuleerd door Da Costa deed Looman in 1842, op zijn zesentwintigste, het examen voor godsdienstonderwijzer in de Waalse kerk in Amsterdam en in 1844 kwam hij als onderwijzer en evangelist in dienst van de 'Vereniging ter verspreiding van godsdienstige kennis en ter bevordering van godsvrucht, door bezoek en bijbellezing'.

Voor zijn werk voor deze vereniging bezocht Looman maandelijks zeventig gezinnen in de achterbuurten van Amsterdam. Daar werd hij geconfronteerd met de armoede en andere ellende die er het leven tekenden. Hoewel zeventig gezinnen al heel wat was voor één per-

soon, zocht Looman naar een manier om zijn huisbezoeken te kunnen uitbreiden. Nu waren er in de crisisjaren 1845 en 1846 verschillende conventikelachtige groepen ontstaan in Amsterdam – orthodoxe protestanten die regelmatig 's avonds bij elkaar thuis kwamen om over het geloof te spreken. Looman wilde deze groepen verenigen en vond in de opzet van de Vereniging ter Verbreiding der Waarheid een manier om daarmee ook in bredere kring te kunnen evangeliseren. De nieuwe vereniging zou 'het Réveil verspreiden onder den derden en vierden stands des volks'.⁴¹ Mensen uit de derde stand kwamen als leden van de vereniging bij elkaar in tweewekelijkse bijeenkomsten om 'elkander op te bouwen in het allerheiligst geloof en gemeenschap der Heiligen te oefenen'. Van de leden werd bovendien verwacht dat zij naar gave en roeping actief meewerkten 'tot uitbreiding van het rijk des Heeren J.C., verkondigende de regtvaardiging des zondaars uit genade door het geloof, vrede door het zoenbloed des kruises, liefde in de gemeenschap des Heiligen Geestes'.⁴² Deze geloofsbelijdenis werd direct naar de dagelijkse praktijk vertaald. De vereniging beheerde een 'Christelijke leesbibliotheek', zette in elke grotere straat in de Jordaan een naaischool, breischool of kinderopvang op en deed op uitgebreide schaal aan evangelisatie door middel van huisbezoek. De Verbreiding bood op deze manier zowel sociabiliteit voor haar leden uit de derde stand als een vorm van christelijke filantropie voor de allerarmsten. Deze opzet maakte het mogelijk dat zich vanaf eind jaren veertig een orthodox-protestantse gemeenschap ontwikkelde in het hart van de Jordaan, met een eigen identiteit en een eigen invulling van wat het betekende om orthodox-protestant te zijn.

De Verbreiding was een vereniging voor en door het volk. Iedereen die zich door haar uitgangspunten voelde aangesproken, kon lid worden voor slechts 2 cent per week. Voor hedendaagse en ook voor negentiende-eeuwse begrippen was dat weinig, maar het bleek voor sommige leden nog steeds veel geld.⁴³ Dat zegt wel iets over het ledenbestand: ook de allerarmsten sloten zich bij de Verbreiding aan. De bestuursposten van de vereniging werden grotendeels bezet door uitgevers, onderwijzers, kantoorbedienden, kooplieden en handelaars. Leden uit de oudere middengroepen, zoals kasten-, kisten-, klee-, hoeden-, schoen- en lijstenmakers deden ander werk, zoals het afleggen van de huisbezoeken vanaf 1850.⁴⁴ Het ledenaantal van de Verbreiding lag in 1862 op 1070 en bereikte zijn top in 1879 met 1554 leden en 1539 donateurs.⁴⁵

De Verbreiding was ook gericht op 'gezelligheid'. De bijeenkomsten van de vereniging waren gelegenheden voor de leden om elkaar beter te leren kennen en leidden tot meer dan alleen stichtelijke resultaten. Zoals penningmeester Jan Hendrik den Ouden schreef, was het er zo gezellig dat sommige broeders en zusters 'thans de innigste gemeenschap oeffenen'.⁴⁶ Tot 1853 werden de bijeenkomsten gehouden bij mensen thuis, daarna beschikte de vereniging over een eigen gebouw aan de Elandsstraat, midden in de Jordaan. Het pand had verschillende lokalen voor naai- en breilessen, op zolder werd schrijf-, lees- en tekenonderwijs gegeven, de groeiende bibliotheek was er gevestigd en achterin was een grote zaal compleet met orgel en glas-in-loodramen, waar de jaarfeesten van de vereniging werden gevierd en bijbel- en volksvoorlezingen werden gehouden.⁴⁷

De Verbreiding vormde een nieuw soort organisatie, die allerlei bestaande verenigingstypen samenbracht. Maar zij was niet zo anders dat zij brak met de normen van de negentiende-eeuwse samenleving. Looman vond het belangrijk alle leden van de maatschappij een 'christelijke' (lees: orthodox-protestantse) levenswijze bij te brengen, maar bejegende arm en rijk zoals dat in de negentiende-eeuwse samenleving gebruikelijk was. Tegenover de leden van de Verbreiding spreidde hij een milde vorm van paternalisme ten toon, terwijl hij onder de meer gegoeden toch altijd een lid uit de middenstand bleef, iets wat hijzelf ook leek te benadrukken.

De leden van de Verbreiding keken een beetje neer op een organisatie als de Vereeniging tot Heil des Volks van Jan de Liefde,⁴⁸ waarvan de leden meer tot de lagere middenstanden en de armen behoorden. De sfeer in die vereniging was meer op gelijkheid gericht en had een geur van onfatsoen om zich hangen omdat de oprichter openlijk afstand nam van de bestaande kerkgenootschappen en in 1856 een Vrije Evangelische Gemeente had gesticht in Amsterdam. Heil des Volks plaatste zich daarmee buiten de bestaande orde. De Verbreiding probeerde daarbinnen te blijven. Ze zette zich in om de middelste standen en armen op te voeden met behoud van het standsonderscheid. Ook hield Looman de verhouding met de kerk scherp in de gaten. Het doel van de vereniging was de verspreiding van het orthodoxe geloof en daarmee de versterking van de bestaande kerken. Van daaruit zouden de leden zelfstandig kunnen functioneren in de maatschappij.

Activiteiten

De activiteiten van de Verbreiding waren een mengeling van evangelisatie en volksverheffing, zoals dat ook bij andere christelijke filantropische verenigingen het geval was. Bij de Verbreiding besloegen de activiteiten op den duur steeds meer terreinen en waren ze zo uitgebreid dat vrijwel heel het sociale leven van haar leden zich binnen de kaders van de vereniging kon afspelen.

Het begon in 1848 allemaal met een zondagsschool en een breischool. Zondagsscholen waren toen meer dan nu echte scholen. Kinderen leerden er lezen en schrijven, omdat ze daarmee toegang kregen tot de bijbel. Breischolen en later ook naaischolen waren lokalen of huiskamers waar meisjes en jonge vrouwen een vaardigheid leerden waarmee ze hun brood zouden kunnen verdienen en waar ze al doende verhalen uit de bijbel te horen kregen en samen psalmen zongen. Het aantal naai- en breischolen, zondagsscholen en bewaarscholen groeide gestaag. Voor de kinderen werden daarnaast clubs opgericht: een Kindergenootschap voor de zending, een knapenvereniging, een jongelingsvereniging en later nog een meisjesvereniging. In de bibliotheek kregen ze hun eigen afdeling kinderboeken.

De bibliotheek was verder vooral bedoeld voor volwassenen en gericht op de stichtelijke verheffing van het volk. Ze was behoorlijk uitgebreid, niet alleen wat betreft boeken,⁴⁹ ook wat betreft dependances. Om zoveel mogelijk mensen te bereiken was het gebouw in de Elandsstraat niet de enige plaats waar mensen boeken konden lenen en ruilen. De vereniging legde boeken neer op politiebureaus in de stad, gaf boeken mee op koopvaardij schepen (om de matrozen in toom te houden en te voorkomen dat ze hun loon aan drank en hoeren zouden spenderen). Verder waren er 'hulpbibliotheken' bij mensen thuis en in de buitenwijken van de stad.⁵⁰ De vereniging probeerde op alle mogelijke manieren zoveel mogelijk mensen te bereiken.

De huisbezoeken spanden wat dat betreft de kroon. Op zondag na kerktijd en 's avonds na werktijd trokken leden van de Verbreiding twee aan twee de dwarsstraten en benauwde stegen van de stad in. Ze bezochten dan de ouders van de zondagsschoolkinderen, deelden bijbels en traktaatjes uit die door het Nederlandsch Bijbelgenootschap ter beschikking waren gesteld, spraken met de gezinnen over het geloof en lazen samen uit de bijbel. Met deze huisbezoeken paste de Verbreiding een relatief nieuwe evangelisatietechniek toe, die door sommige niet-

orthodoxe leden van de Amsterdamse kerkenraad werd gekenschetst als ‘een onchristelijk, onprotestants streven naar geloofsheerschappij en een eigenmachtig indringen tot het gebied der vrije consciëntie’.⁵¹ Het werd kortom gezien als een agressieve en onfatsoenlijke methode om een boodschap aan de man te brengen. Onder Réveilaanhangers was het echter een geaccepteerde techniek. Het was een evangelische methode die was overgenomen van de London City Mission en gebaseerd op het werk van de populaire predikant Thomas Chalmers.⁵² De methode behelsde het systematische huis-aan-huisbezoek van alle delen van de stad.

De stad Amsterdam was in de negentiende eeuw opgedeeld in buurten die werden aangeduid met de letters A tot en met Z en AA tot en met ZZ. Al deze buurten werden verdeeld over gemiddeld twintig tot dertig ‘bezoekbroeders’ en enkele ‘bezoekzusters’ van de Verbreiding. Zo bezochten hoedenmaker Johan Jacob Haverman uit de Tweede Anjeliërsdwarstraat en timmerman Jan Gerrit Bantjes uit de Lange Leidsedwarstraat in 1859 en 1860 de buurten EE en FF (rondom de Rozen- en de Lijnbaansgracht). Buurt M (rondom de Zeedijk) was toevertrouwd aan kleermaker Pieter Meijst en een niet te traceren J.P. Quené. Twee buurmannen van de Egelantiersgracht richtten zich op de buurten OO, PP en QQ (Tuinstraat, Goudsbloemgracht – vanaf 1857 Willemsstraat – en Palmstraat).⁵³ Kastenmaker Abraham Johannes Drewes en Franciscus Renou woonden pal naast elkaar op nr. 361 en 362, scheelden nog geen jaar in leeftijd en deelden blijkbaar een passie voor het evangelie, die hen ertoe bracht samen onder hun arme medeburgers het heil te verbreiden.

Het viel de broeders niet mee, wat zij aantroffen in hun wijken. In de wijk QQ van Drewes en Renou was het gemiddelde sterftcijfer een procent hoger dan in de rest van Amsterdam. In de 93 bewoonde gangen en stegen van de buurt, waar maar liefst 1728 mensen woonden, was het percentage zelfs nog hoger.⁵⁴ De huisbezoeken confronteerden de bezoekbroeders met armoede, ziekte, drankmisbruik en huiselijk geweld. Onder de indruk van de hoge mate van analfabetisme onder de bezochte families begonnen uitgever H. de Hoogh en letterzetter J.B. van den Puttelaar vanaf 1851 drie avonden in de week met lees- en schrijfflessen voor volwassenen.⁵⁵ Het geloof samen delen en verkondigen was één ding, mensen werkelijk verder op weg helpen in de maatschappij bleek minstens zo belangrijk.

Zo vloeide uit de ene activiteit de volgende voort. Naarmate de

vereniging groeide, steeg ook het aantal activiteiten. Om zo effectief mogelijk te kunnen werken onderhield het hoofdbestuur contacten met verschillende andere christelijke verenigingen in de stad. De huisbezoeken werden afgestemd met de wijkbesturen van het Nederlandsch Bijbelgenootschap. Ook was er nauw contact met het 'Amsterdams comité ter opbeuring van boetvaardige gevallen vrouwen en meisjes'. In samenwerking met dit comité richtte de Verbreiding in 1853 een doorgangshuis voor prostituees op. In 1856 volgde een 'Te Huis' voor meisjes en vrouwen die op zoek waren naar werk en beschermd moesten worden tegen kwaadwillende heren en hoerenmaddammen. De contacten met het Bijbelgenootschap en het antiprosstitutiecomité verliepen voornamelijk via het persoonlijke netwerk van onder anderen Looman en de bekende Réveiluitgever Henricus Höveker, medeoprichter van De Verbreiding. Zij kenden de bestuursleden uit bijeenkomsten van de Réveilkering Amsterdam en de Christelijke Vrienden. In feite brachten zij zo een verbintenis tot stand tussen de meer 'aanzienlijken', die het bestuur van die verenigingen vormden, en de lagere standen.

Daarnaast vervulde de Verbreiding een pioniersrol op het gebied van de zending. Rond 1850 was de grootste zendingsvereniging in Nederland het Nederlandsch Zendelinggenootschap. Deze vereniging droeg een hervormd karakter en had plaatselijke afdelingen in het hele land. Net als de meeste andere landelijke verenigingen vond ze voornamelijk steun onder de meer gegoede standen. Om ook 'de mingevoede klassen met het werk der zending bekend te maken' richtte het bestuur van de Verbreiding in 1850 de Vereeniging ter bevordering der Zendingszaak onder alle Heidenen op.⁵⁶ In 1851 zag ook een Kindergenootschap voor de zending het licht en in 1855 volgde het Java-comité, een landelijke zendingsorganisatie met hulpverenigingen in verschillende plaatsen in Nederland. De Verbreiding populariseerde de zending en legde de basis voor de uitvoering van zending op orthodox-protestantse leest.⁵⁷

De Verbreiding vervulde steeds een bemiddelende functie. Ze legde een verbinding tussen de filantropie van de gegoede standen en de kleine burgerij en tussen de zending van die groepen en lagere standen. Ook vormde ze na een paar jaar een belangrijke schakel tussen de kerk en het (potentiële) kerkvolk. In eerste instantie was vanuit de kerk nog huiverig gereageerd op de oprichting van de Verbreiding, maar toen predikant Carel Steven Adama van Scheltema in 1862 de buurten NN

en RR werd toegewezen, riep hij officieel de hulp van de Verbreiding in. Een jaar later richtte hij een wijkvereniging op met een eigen lokaal, dat bekend is komen te staan als het Koning Willems huis, gevestigd aan de Egelantiersstraat 141-145. Van hieruit zette hij dezelfde soort activiteiten op als de Verbreiding deed in de Elandsstraat. Predikant Jacob Cramer zette in die periode iets dergelijks op in de buurten EE en FF.

Deze lokalen en het verenigingsgebouw van de Verbreiding waren ontmoetingsplaatsen voor protestanten dicht bij huis. De geloofs-gemeenschap, voor de bestuurders van de Verbreiding synoniem aan kerkgemeenschap, kwam zo veel dichterbij. Op die manier werden mensen meer betrokken bij het geloof en wat dat voor het dagelijks leven kon betekenen. Het grote aanbod van activiteiten, van schrijven en leeslessen tot tekenen en zingen, bood de leden niet alleen een aangenaam tijdverdrijf, maar ook de vaardigheden om op een hoger niveau deel te nemen aan het maatschappelijk leven. Al met al was de Vereeniging ter Verbreiding der Waarheid in Amsterdam een soort 'christelijk' Nut, een orthodox-protestantse variant van de Maatschappij tot Nut van 't Algemeen. Net als het Nut bood zij een combinatie van 'gezellig samenzijn' en nuttige tijdsbesteding, maar dat alles doordrongen van een orthodoxe geloofsovertuiging.

De Verbreiding verspreidde het gedachtegoed van het Réveil en verbreedde de toepassing ervan. Ze verkondigde de geest van het Réveil onder haar eigen leden en de armen in de stegen en ontplooide steeds nieuwe activiteiten, telkens gericht op een nieuwe doelgroep: kinderen, prostituees, hulpkoetsiers, doofstommen, gevangenen, zeelieden. In Amsterdam genereerde ze op die manier een uitgebreid orthodox-protestants verenigingsleven. De christelijk-filantropische activiteiten die in kringen van Christelijke Vrienden door heel Nederland in losse verbanden waren opgezet, werden door de Verbreiding structureel samengevoegd. De Verbreiding bood ze als het ware als een totaalpakket aan en ontgon daarmee systematisch het brede terrein van de inwendige zending.

De aard en de groei van de activiteiten van de Verbreiding zijn illustratief voor latere ontwikkelingen elders in Nederland waar een groep orthodoxe protestanten zich al dan niet onder leiding van een evangelist ging organiseren. Eerst was er een groep die samenkwam bij de leden thuis, vervolgens werden lokaaltjes gehuurd of gebouwd waar catechisatie en bijbellezingen werden georganiseerd. Volgende stap-

pen waren dan vaak een zondagsschool en een jongelingsvereniging en van daaruit breidden activiteiten zich al dan niet verder uit. Natuurlijk zakte op zo'n zendingspost of bij een lokale vereniging de belangstelling ook wel eens in, maar de trend na 1850 was een groei van verenigingen en dergelijke orthodox-protestantse kernen in Nederland.⁵⁸

NAAR EVANGELISATIE EN GEMEENSCHAPSVORMING

De christelijke filantropie van het Réveil in Nederland had zich binnen twee decennia ontwikkeld en zo het landschap van filantropische instellingen heringericht. De christelijke filantropie leek in veel opzichten op de bestaande liefdadigheid. De aanhangers van het Réveil stemden in met de overtuiging van hun niet-orthodoxe medeburgers dat hulp aan minderbedeelden een taak was van ieder lid van de maatschappij. Ook waren ze van mening dat armoede te maken had met geestelijke oorzaken en dat hulp moest bestaan uit opvoeding. Maar de basis waarop de hulp gegeven moest worden, verschilde. Réveilaanhangers zagen filantropie niet als een uitvloeisel van goed burgerschap, maar als de taak van iedere gelovige. Voor Réveilaanhangers was dus niet goed burgerschap de basis voor hun maatschappelijk en publiek handelen, maar het orthodoxe geloof.

De alternatieve basis voor filantropie zorgde ervoor dat christelijke filantropen elkaar opzochten, inspireerden en steunden. Ze vormden hun eigen lokale, regionale, landelijke en zelfs internationale netwerken. Ze legden daarmee een infrastructuur voor het project van inwendige zending in Nederland. Ook legde de opkomst van christelijke filantropie de basis voor orthodox-protestantse groepsvorming op lokaal niveau, zoals het werk van de Vereniging ter Verbreiding der Waarheid laat zien. In de combinatie van filantropie met evangelisatie lag het zwaartepunt in deze vereniging op het laatste. De Verbreiding vormde daarom een schakel tussen de (christelijke) liefdadigheid van de meer gegoede standen en pure evangelisatie, zoals die vooral vanaf de jaren zestig door heel Nederland gestalte zou krijgen. Terwijl de christelijk-filantropische verenigingen van de meer gegoeden vooral voortbouwden op bestaande burgerlijke verenigingen die pasten bij hun stand, schiep de evangelisatie onder de kleine burgerij en de lagere standen een nieuwe verenigingsvorm die onderdak bood aan een gemeenschap van orthodoxe protestanten.

Niet een algemeen burgerschap, maar een gespecificeerde geloofsopvatting vormde de basis voor liefdadigheid. Bovendien was de ontwikkeling van maatschappelijk relevante vaardigheden voor het volk in theorie eerder een uitvloeisel dan het doel van christelijke filantropie en evangelisatie. Hoezeer zij wellicht ook voortbouwden op meer verlichte opvattingen en activiteiten, christelijke filantropen bouwden niet mee aan de burgerlijke gemeenschap, maar aan een religieuze gemeenschap. Zij droegen publiekelijk uit dat zij zich niet in de eerste plaats als burgers maar als christenen in de openbaarheid wilden manifesteren en daarin participeren. Deze invalshoek zou bepalend worden voor het verdere optreden van orthodoxe protestanten in het openbare leven.

